
MAX WEBER'İN BATI-BAĞIMLI 'EVRENSEL' ŞEHİR ANLAYIŞI VE İSLAM ŞEHİRLERİYLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİNİN KRİTİĞİ

*M. Yavuz ALPTEKİN**

ÖZET

Bütün bilimlerin bir toplum bağlamı vardır. Dünyanın her yerinde geçerli evrensel bir bilim söylemi, gerçekte bir dayatmadan ibarettir. Pozitivist bilim paradigmasının ileri sürdüğü evrensel bilim iddiası da aslında böyle bir dayatmadır. Böyle olduğu için post-pozitivist düşünürler teori geliştirmeye, kanun koymaya ve benzeri faaliyetlere karşı çıkmaktadırlar. Özünde şehir ve şehir sosyolojisi bilim dalı da toplumların kendine özgüdür. Aksi bir yaklaşım toplumların çeşitliliğini ve şartlarının farklı oluşunu göz ardı eden yaklaşımlar olmaktadır. Genelde bütün Batılı bilim adamlarında görülebildiği üzere, Max Weber'in çalışmalarında da bu durum bütün vurgusuyla mevcuttur. Weber'in modern Batı şehrini bile ne kadar eksiksiz tanımladığı tartışmalı iken; bu tanımı bütün dünyaya model olarak sunması, gerçekte bir

* Yard. Doç. Dr. KTÜ, İİBF.

dayatmadan, diğer toplumları ilkelliğe mahkûm etmeden ibarettir. Bu makalede, Weber'in söz konusu yaklaşımı İslam Şehirleri kapsamında incelenmekte ve eleştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilimlerin toplum bağlamı, Şehir, Şehir sosyolojisi, Max Weber, İslam Şehirleri.

GİRİŞ

Dünya üzerinde yaşayan insanoğlunun farklı toplumlar oluşturacak şekilde guruplaştığı tespiti, ispat gerektirmeyecek kadar açık bir tespit, hatta sadece bir tasvirdir. Bunun diğer anlamı, farklı toplumların insan olma temelinde aynı öze sahip olmalarının onların farklı coğrafyalarda farklı kültür kodları oluşturmalarına engel olmayacağıdır. Farklılık oluşturmak, insan olmanın adeta özünde bulunan bir potansiyeldir. Öyle ki, toplumlar sadece birbirinden farklı değil, aynı zamanda kendi içinde de farklıdır. Toplumlar, ferdi hayattan toplumsal hayata, beşerî faaliyetin her sahasında farklılaşma eğilimindedir. İnsanoğlu yapısı itibariyle hayatını kolaylaştırma eğilimi içerisindedir. Farklılaşma ise, hayatı kolaylaştırmanın belki de en ortak yoludur. Toplumlar, toplum-altı gruplar ve fertlerden hepsi de hayatı zorlaştırmak için değil, bizzat kolaylaştırmak için bunu bizzat ve biraz da insiyaki olarak yaparlar. Bireyler ve guruplar arasındaki farklılığın toplumsal hayatın ve bu sonkiler arasındaki farklılıkların ise, bütün bir beşerî faaliyetin sürükleyicisi olduğu kabul edilebilecektir.

Toplumsal farklılıkların beraberinde tabiat karşısında ve tabiat içinde insanın konumunun ve üretkenliğinin farklı biçimlerde tezahür etmesine sebep olduğu da bilinen bir konudur. İnsanoğlunun düşünce faaliyetleri de bu kapsamdadır. Bu faaliyetler de toplumsaldır ve bu anlamda bulunduğu coğrafyanın ve kültürün izlerini taşımaktadır. Coğrafyadan etkilenmek anlamında biçimsel olan toplumsal farklılık tabiata farklı bir şekilde yansımakta ve toplumsal bir faaliyet olan düşünce faaliyetleri bu yansımanın ürünü olmaktadır.

Gerek toplum biçimlerinden biri olarak şehir toplum biçimi ve gerek bu biçimle ilgili bilimsel faaliyetler aynı ölçüde toplumla ilgili yani kendine özgüdür. Bu veya başka bir alanda düşünce faaliyetlerine 'bilim' adı altında 'evrensel' nitelik atfetmek, toplumsal farklılıkların ve bunların ortaya koyduğu soyut ve somut, bütün ürünlerin kendine özgü olduğu hususunu yeterince önemsememenin sonucudur. Bu önemsememe ise, içinde

bir tür 'büyüklenme' barındırmaktadır. Bunun sonucu ancak yanılma olabilir. Newtonyen temellere dayalı bulunan Pozitif Bilim diyebileceğimiz Batı bilimi, sırf bu büyüklenme nedeniyle, kendini yanılığdan kurtaramamıştır. Söz konusu yanılığın bu çalışmayı ilgilendiren genel adı 'Bilim' özellikle 'Toplumbilim' ve özel adı da 'Şehir toplum biçimi' veya kısaca 'Şehir'dir. Şehir teorisi, bizzat toplumsal farklılığın bilimini yapan bilim adamları tarafından, toplumsal bağlamından koparılarak, 'evrensel' bir değer gibi takdim edilmiştir. Toplumsal farklılığın sadece bir boyutu olan şehir, bütün bir insanlığın özü gibi görülmüştür. Bir tür 'yakınlık sapıncı' gereği toplumların tarih içerisindeki alçalışlarla dolu çağdaş yükseliş(ler)i unutulmakta ve 'tarihin sonu' yaklaşımıyla toplumsal farklılıklara 'bilimsel' dayatması yapılmaktadır. Oysa bu bir yanılığ'dır ve ne Pax-Romana ne Devlet-i Ebed Müddet ve ne de Modernizm tarihin sonu olmuştur.

BİLİMLERİN TOPLUM VE KÜLTÜR BAĞLAM

Bilimsel çalışmalar, toplumsal gelişmelerle yakından ilgilidir. Bir bakıma bilimsel çalışmaların şeklini, toplumsal gelişmelerin yönü belirler. Her toplum kendi toplum karakteri ve toplumsal sorun ve tecrübeleri ile ilgili bilimsel faaliyetlere yoğunlaşır. Toplumun tarih içinde süregelen gelişim seyri, ilişkileri, tecrübe ve sorunları, meşgul olduğu bilimsel çalışmaların şeklini de büyük oranda tayin etme konumundadır. Toplumsal gelişmeler ne kadar hızlı ve dinamik olursa, bilimsel çalışmalar da o nispette bu durumdan iyi veya kötü yönde etkilenecektir. Dolayısıyla, toplumların tarih içerisinde süregelen ve istikrarlı bir hal alan karakteristiği, iç ve dış ilişkileri, değer, tecrübe ve sorunları sadece bilimsel çalışmaların şeklini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda bu çalışmaların yoğunluğunu da etkiler. Diğer bir ifadeyle bilimsel çalışmalardaki bu toplumsal belirleyicilik sadece biçimsel değil, aynı zamanda nicelikselidir.

Avrupa toplumları son altı asırdır büyük bir toplumsal hareketlilik içerisinde. Bu hareketlilik kısaca Avrupa toplumlarında yaşanan büyük değişim olarak adlandırılabilir. Söz konusu büyük toplumsal değişim birkaç olay etrafında örgülenmiştir. Bunların belli başlıcaları sırasıyla Coğrafi Keşifler, Rönesans, Reform Hareketleri, Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılâbıdır. Etkileri, meydana geldikleri coğrafyanın ve zamanın dışına taşan bu olayların hepsi temelde bir toplumsal harekettir ve bu toplumlar da Avrupa toplumlarıdır. Bu toplumsal hareketler gerçekleştikleri

zaman aralığında mekânsal yoğunluğa ve meydana geldikleri coğrafya içerisinde de zamansal bir yoğunlaşmaya işaret ederler.

İlk olarak, son altı yüzyılda, dünya üzerinde başka hiçbir kıta veya bölgedeki toplumlar bu denli büyük toplumsal hareketler yaşamamışlardır. Bu zaman aralığında dünyanın diğer toplumları muhakkak ki statik olmamakla beraber, bu denli bir yoğun toplumsal olaylar zincirini de tecrübe etmemişlerdir.

İkinci olarak, söz konusu toplumsal olayların meydana geldiği Avrupa toprakları tarihin hiçbir devrinde son altı asırdaki olaylar zincirini andıran yoğun toplumsal olaylara sahne olmamıştır. Hatta bu olaylar, belki bu coğrafyada daha önceki tüm zamanlarda meydana gelen toplumsal olayların toplamından daha yoğun, çok ve daha etkili olmuştur denebilir. Bu itibarla Avrupa topraklarında özellikle son altı asırda meydana gelen toplumsal olayların zamanın mekân-aşırı ve mekânın da zaman-aşırı toplumsal dönüşümlerini başlatıp, örgülemesi aşırı bir etki olarak görülmemelidir.

Bu yoğun toplumsal olaylar etrafında örgülenen toplumsal değişim ve dönüşümler, benzer şekilde zamanda mekân ve mekânda da zaman-aşırı büyük ve tesirli bilimsel gelişmelere de ön ayak olmuşlardır. Avrupa'da son altı asırda toplumsal olaylara bağlı olarak gelişen bilimsel çalışmalar ne biçimi itibariyle dünyanın diğer coğrafyalarında çalışılmış ve ne de niceliği itibariyle dünyanın diğer bilim çevrelerinde bu denli yoğun bir performans tekrar edilebilmiştir. Bu dönemde ne İslam dünyası, ne Hint ve ne de Çin medeniyet dünyaları benzer bir bilimsel ilerleme içerisindedir. Ne yeni bir bilim çerçevesi inşa edebilmişler ve ne de daha önceki çalışmalarını bu yoğunlukta sürdürebilmişlerdir. Diğer taraftan bu dönemde Avrupa'da yapılan bilimsel çalışmalar hem biçim ve hem de nicelik bakımından bu coğrafyanın önceki hiçbir devrinde yaşanmış değildir. Hatta bu çalışmalar, belki Avrupa'nın bütün önceki zamanlarına ağır basacak şekilde yoğun nitelikli bir bilimsel faaliyettir.

Söz konusu zaman aralığında Avrupa'da meydana gelen toplumsal olaylara bağlı olarak yapılan bilimsel çalışmalar, biçimi bu toplumsal olay, olgu ve süreçlerce belirlenen bir dizi müstakil disiplin şeklinde yapılmıştır. Muhakkak ki bu disiplinlerin geçmişe uzanan mekân-aşırı kökleri bulunmaktaydı. Fakat bu denli belirgin, birbirinden bağımsız hale gelme-

leri ve her biri ile ilgili çokça çalışma yapılması bu devir Avrupa'sına ait bir ayrıcalıktır.

Bilimsel disiplinleri şekillendiren toplumsal dönüşümler ve bu dönüşümleri başlatan toplumsal olaylardan her biri en az bir veya birkaç müstakil bilim disiplininin şekillenmesine kaynaklık etmişlerdir. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu bilimlerin hepsi de geçmişten gelen zaman-aşırı bir uzama sahiptir. Fakat bu denli bir biçimsel netlik de diyebileceğimiz disiplinler çerçeve kazanmaları ve her biri ile ilgili çok daha fazla sayıda eser verilmesi yeni bir olaydır. Dolayısıyla ortada yapılan bir yeni biçim ve yazılan bir yeni literatür vardır. Olaya bu anlayışla yaklaşmak üzere, son altı asırda Avrupa'da meydana gelen ve her biri ilgili toplumsal süreçler ve eğilimler etrafında örgülenen hadiselerden Coğrafi Keşifler, Coğrafya İlmînin; Rönesans, Edebiyat ve diğer çeşitli güzel sanat disiplinlerinin, Aydınlanma, Felsefe ve başka bir kısım bilimlerin; Reformasyon, çeşitli Laik anlayışların ve Kapitalist ahlak anlayışının; Sanayi İnkılâbı, Modern İktisat gibi Ekonomi bilimlerinin ve son olarak, Fransız İhtilali de, Siyaset Bilimlerinin ve Sosyoloji gibi toplumbilimlerinin şekillenmesi veya son halini almasında büyük rol oynamışlardır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, bilimsel çalışmalarla toplumsal gelişmelerin yönü arasında sıkı bir ilişki vardır. Böyle olunca, bilimsel çalışmaların ağırlıklı merkezî toplumdan topluma farklılık arz etmektedir. Son altı asırda bütün bir Avrupa'da görülen bilimsel biçim kazanma ve bilimsel çalışmalardaki sayı çokluğu, daha yakın bir inceleme sonucunda, her toplumda farklı disiplinlerin ağırlık kazandığı gerçeğini ortaya koyacaktır. Bu durum ise, özelde her toplumun kendi iç dinamikleri ve karakteristiği ile yakından ilgilidir. M. Albrow'un da işaret ettiği gibi, düşünsel ürünler ulusal kültürlerin göze çarpan özelliklerini yansıtır.¹ Bu anlamda iktisadî disiplinlerinin İngiltere'de ve toplumbilimlerinin de Fransa'da ilk yoğun ve önemli örneklerini vermesi hiçte tesadüf değildir. Bu durumun toplumsal karakteristik, toplumsal olay ve tecrübelerle yakın bir ilgisi mevcuttur. Özünde kazanma, kâr ve para olan Sanayi İnkılâbının ve Sinaî Kapitalizmin İngiltere'de meydana gelmesi, iktisat bilimlerinin ilk klasik örneklerinin de burada verilmesini sağlamıştır. Yine özünde toplum bulunan ve toplumun ilk kez 'kendi hesabına' hareket etmesinin ürünü olan

¹ Roland Robertson, **Küreselleşme**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara 1999, s.36.

Fransız İhtilalinin de Fransa'da patlak vermesi, toplumbilimlerinin ve bunlardan en önemlisi olarak sosyolojinin ilk klasik örneklerinin bu ülkede verilmesini sağladığı söylenebilir.

İfade edildiği üzere, bu sonuçta, toplumların karakteri de önemli rol oynamıştır. "İngiltere'nin dostu yoktur, çıkarları vardır" şeklindeki klişeleşmiş ifade, aslında İngiliz toplumunun maddi çıkar ve kazanca ne kadar ayrıcalıklı bir önem verdiğini de göstermektedir. İngiliz toplumunun bu eğiliminin, iktisat bilimiyle sistemleştirilip bir düzene kavuşturulduğu da söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, öne çıkan bu toplumsal karakter, bilimsel olarak iktisat disiplininin kuramlaştırılması ile bilimsel bir formata bürünmüştür. Söz konusu toplumsal karakterin, sanayi inkılâbıyla karşılıklı etkileşimi bir arada düşünülünce, iktisat biliminin ilk ve en büyük öncülerinden A. Simith, Ricardo, Malthus ve Mill gibi daha birçoğunun İngiliz toplumundan çıkmaları hiçte şaşırıcı değildir. Benzer şekilde, D. Landes konuya İngiliz toplumunun bireyci, liberal karakterinden yola çıkarak şöyle demektedir: "İngiltere'nin yeni laissez-faire dininin entelektüel babası olan Adam Smith'i (Wealth of Nations, 1776) ortaya çıkarması da tesadüfi değildi."²

Diğer taraftan, Fransa'da ise, kolektif toplumsal eğilimler ve toplumsal kültür hep önemli olmuştur. Cumhuriyet yönetim sisteminin beşikliğini Fransa'nın yapması tesadüf değildir. Bu ülkede ortalama halk katmanlarının sosyal ve siyasî belirleyiciliği hep yüksek seyretmiştir. Fransız toplumu bu toplumsal karakterini sosyoloji disiplini ile araştırmak, incelemek ve belki sorunlarına çözüm bulmak istemiştir. İşte bu karakterin Fransız İhtilali ile bir arada düşünülmesi halinde, sosyoloji disiplininin kurucularından ve en önemli düşünürlerinden St. Simon, A. Comte ve diğerlerinin Fransız toplumundan çıkmış olması daha iyi anlaşılabilir.³

Benzer ilişkiyi teşkilatlı toplum yapısından yola çıkarak Alman toplumu ile mühendislik, özellikle makine mühendisliği arasında kurmak mümkündür. Alman toplumu, adeta makinenin parçaları gibi, bütüne karşı görevini başarıyla yerine getiren ve bir bütünlük içinde çalışabilen unsurlar sistemine sahiptir. Bu unsurlar sisteminin toplumsal köklerini Alman birliğini oluşturan Germen kabile ve krallıklarında bulmak müm-

² D. S. Landes, **Kapitalizmin Doğuşu**, Çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 25.

³ Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, Sümer Kitabevi, İstanbul, t.y. s.10.

kündür. Bu toplumsal karakter mühendislikte ve özellikle makine mühendisliğinde bilimsel bir formata kavuşmuş ve bir disiplin haline gelmiş gibidir. Nitekim bu kültürün çıkardığı en büyük sosyal bilimcilerden biri olan Max Weber, Bryan S. Turner'ın tespitine göre, birçok 19.yy. düşünürünün aksine, toplumu bir organizmaya değil, makineye benzetmeyi tercih etmiştir.⁴

Almanlarla ilgili bir diğer durum da Reformasyon Hareketi ve Felsefe arasında söz konusudur. Toplumsal inançların, moral değerlerin ve topyekûn metafizik dünyanın köklü değişimine işaret eden Reformasyon, toplumun ruhiyatında derin tesirler bırakmış ve sürekli bir tefekküre sevk etmiştir. Bu toplumsal halin olgunlaşması felsefe disiplininin Alman toplumunda Kant, Hegel ve Heidegger gibi Batı düşüncesi içinde yeniden büyük Felsefecileri çıkarmasıyla sonuçlanmıştır.

Alman toplumunun önemli felsefeciler çıkarmasının, yine bilimsel biçime akseden faktörlerden ikincisi olan toplumsal karakteristiğinin, burada 'Alman İdealizmi' şeklinde belirmesi ile de yakından ilgisi vardır. Bilimsel çalışmaların ulusal kültür, tecrübe ve sıkıntıları yansıttığı yollu önermeye Alman toplumundan bir başka örnek Alman toplumunun karamsarlığı ile ilgilidir. Bu yaklaşıma göre, 1870'lerde ulusal birliğini tesis edebilmiş ve diğer Avrupa toplumlarının sahip olduğu nispi kesintisiz siyasî geçmişten yoksun olan Almanya toplumunun daima varolduğu ve varolacağına inanmaları onlar için çok zor bir inanç olmuştur. Bu ulusal durum, Alman toplumunu bilhassa gelecek ve modernlik konularında derin bir karamsarlığa itmiştir. Weber'in toplumsal çalışmalarında yer verdiği ve modern toplumların geleceği için öngördüğü, özgürlüğün bürokrasiyle ve dinsel şevkin de hesapçı bir rasyonellikle örtüleceği, "buz gibi soğuk, kutupsal bir gece"⁵ sezgisinde, F. Tönnies'in 'Cemaat ve Cemiyet' çalışmasında, G. Simmel'in çalışmalarında ve özellikle Oswald Spengler'in 'Batının Çöküşü' adlı eserinde bu ulusal karamsarlığın bilimsel formatına tanık olmak mümkündür.⁶

⁴ Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çeviren: Yasin Aktay, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 260.

⁵ Turner, *a.g.e.*, s. 143. Turner, Weber'in, Modern yaşamın hesaplılığının özgürlük değil, bir 'demir kafes' yaratacağı öngörüsünde bulunduğunu aktarır. *A.g.e.*, s. 261.

⁶ Roland Robertson, *Küreselleşme*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara 1999, ss.246-248.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere toplumların tecrübe ettiği sosyal ve siyasî süreçler, onların bilimsel çalışmalarına ve bu bilimsel çalışmaların sayıca çokluğuna direkt veya dolaylı tesir edebilmektedir. İktisat ve sosyoloji bu gizli gerçeğin en bariz iki örneğidir. Bunlara daha birçok disiplin ilave etmek ve benzer ilişkileri bu veya diğer toplumlarla kurmak mümkündür. Bununla beraber önemli olan şudur ki; bilimsel çalışmaların yönü ve biçimi toplumsal gelişmelerin şekli ve toplumsal karakterin mahiyeti ile yakından ilgilidir. Toplumsal sorunlara çözüm arayışı çerçevesinde bu disiplinler daha da bir önemli hale gelmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, sosyoloji böyle olduğu gibi, bunun bir alt disiplini olarak şehir sosyolojisi de tam anlamıyla böyledir. Şehirler evrensel olgular gibi görünmelerine rağmen aslında onlar toplumsal süreçler tarafından biçimlendirilen toplumsala bağımlı olgulardır. Fiziki biçimleriyle görünür olan şehirler ortak mekânlar gibi görünmesine rağmen, toplum bağlamı dolayısıyla onlar aynı zamanda sosyo-fizik mekânlardır. Hatta işin daha derinine inildiğinde 'Toplumsal'ı da biçimlendiren ve ondan daha istikrarlı ve kararlı bir yapı arz eden 'Coğrafya' vardır. Her toplumsal olgu gibi, şehirler de nihayetinde coğrafyaya göre şekil almak anlamında biçimsel süreçlerdir. İbni Haldun, Montesquieu ve Leplay gibi önemli bazı sosyal bilimcilerin toplumları biçimlendiren nihai faktör olarak coğrafyayı tespit etmiş olmaları tesadüf değildir. Benzer şekilde Gothe'nin "dışımızda hiçbir şey yoktur ki, içimizde de bulunmasın" özdeyişi, bireyden topluma, fiziki çevrenin ve coğrafyanın insan ve toplum üzerindeki etkisini en güzel şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla şehirler evrensel değil, toplumsal ve nihayet coğrafi sosyal olgulardır.⁷ Şehirle ilgili yaklaşımları bu kavrayışla ele alınması ve eleştirilmesi gereken en ideal örneğin Max Weber olduğu söylenebilir.

MAX WEBER'İN BATI-BAĞIMLI ŞEHİR YAKLAŞIMI

Max Weber'in sosyal bilimler üzerine kafa yormuş bilim adamları içerisinde çok önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Bununla birlikte, onun sosyal bilimlerde çığır açan çalışmalar ortaya koymuş olması, bütün çalışmalarında objektif ve her fikrinde isabetli olmasını da gerektirmez. Weber'in iki önemli entelektüel gündeminden Kapitalizmin doğuşunda dinin rolü

⁷ Bu konuda ayrıca bak. M. Yavuz ALPTEKİN, *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere ŞEHİR ve TOPLUM Şehirlerin Toplum Biçimlendirme İşlevleri*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2007, ss. 11-17.

ve Modern şehir olgusu konularında ortaya koyduğu yaklaşımlar, en azından objektiflik noktasından eleştiriye açıktırlar. Mesela Katoliklik dâhil, Protestanlık haricindeki mezhep ve dinleri bir çırpı da 'büyüye batmış' veya 'tembelliğe özendiren' dinler olarak etiketlemesi kapitalizmin doğuşunu incelerken ortaya koyduğu yaklaşımlardır.⁸ Bununla beraber, bu makalede Weber'in eleştirilecek asıl yaklaşımı 'şehir' ile ilgili yaklaşımıdır. Nitekim Weber, "*Şehir Modern Kentin Oluşumu*" ismiyle dilimize kazandırılan şehirle ilgili temel çalışmasında şu ifadelere yer vermektedir:

"Ne iktisadî anlamda "şehir" ne de sakinlerinin özel politik-idarî yapılarla donandığı garnizon, mutlaka bir "topluluk" oluşturmaz. Kelimenin tam anlamıyla bir kentsel "topluluk", gene bir olgu olarak yalnızca Avrupa'da ortaya çıkmıştır. İstisnalara zaman zaman Yakın Doğu'da (Suriye, Fenike ve Mezopotamya'da) rastlanabiliyordu ama bunlar da çok azdı ve sadece ilkel biçimleriyle vardı."

Weber'in bu ifadelerinin objektiflik ve isabetlilik anlamında ne kadar tartışılır olduğu ortadadır. Öncelikle 'mutlaka bir "topluluk"' oluşturmak ne demektir? Cemaat yapısını kastetmiş olamayacağına göre, bu 'topluluk' şehirle ilgili bir biçimdir. Bununla beraber, idarî merkezler olduğu için mesela başkentler veya feodal benzeri yapılarda bölge merkezleri 'mutlak şehir topluluğu' sayılmamaktadır. Diğer yandan, sadece iktisadî işlevleriyle temayüz eden şehirler de 'mutlak şehir topluluğu' sayılmamaktadır. İlk kategoride Ur'dan Roma, İstanbul, Pekin, Bağdat, Edo (Tokyo) ve günümüzün başkentlerine kadar bir dizi şehir dâhil edilebilir. Bunların hiç biri de 'mutlak(a) bir şehir topluluğu' içermemektedir. İkinci kategoride ise, Ortaçağ itibarıyla Avrupa'dan Venedik, Floransa, Ceneviz, Marsilya, Flandr ve Antwerp; Asya'dan Kayseri, Sivas, Tebriz, Basra, Halep, Kahire, Bombay gibi daha birçok şehir ilave edilebilir. Yine bu kayda göre, bunların da hiçbiri şehir toplum yapısı arz etmeyecektir. Yaklaşım bu olunca, geriye fazla bir şehir örneği de kalmamaktadır. Sadece Ortadoğu'dan bazı istisnalara yer verilebileceği belirtilmekte, onların da ancak 'ilkel' biçimleriyle var olabildiği belirtilmektedir ki, bu tespit son derece tartışmaya açıktır. Zira bu coğrafyalarda ortaya koyulan ve istisna olarak görülen şehirlerin hitap ettiği zaman süreci çok daha uzun ve şehir başına etkilediği beşerî coğrafya belki de son yüzyıllarda Avrupa şehirlerinin etkilediğinden

⁸ Weber'in bu konudaki fikirleri için bak. M. Yavuz ALPTEKİN, *Kapitalizmin Doğuşunda Din ve Siyaset*, Yeni Zamanlar Yayınevi, İstanbul. (Baskıda).

den çok daha büyüktür. Bir tür yakınlık sapıncıyla, geçmişini önemsizleştirip, içinde bulunulan zamanı abartmak tarihsel, dolayısıyla bilimsel bir yaklaşıma ters düşebilecektir. Yaklaşımın, mesele üzerinde yorum yapmayı çıkmaza sokması bir yana, Weber metnin devamında bir yerleşim bölgesinin ‘mutlak(a) bir topluluk’ içermek anlamında, gerçek bir şehrin sahip olması gerektiğini düşündüğü özellikleri şöylece sıralamaktadır:

“Tam bir kentsel topluluk oluşturabilmek için bir kentsel topluluk, alışveriş ve ticaret ilişkilerinin görece hakimiyetine sahip olmalı, bir bütün olarak yerleşim alanı da şu özellikleri sergileyebilmelidir: 1- bir kale; 2- bir Pazar; 3- kendine ait bir mahkeme ve hiç değilse özerk bir hukuk; 4- ilgili bir birlik biçimi; ve 5- en azından kısmi bir özerklik ve kendi kendini yönetebilme ve sonuçta seçilmelerinde şehir sakinlerinin katılımının gerçekleştiği yöneticilerce yönetilme”.⁹

Aslında ne günümüzde ve ne de geçmişte dünyanın her hangi bir yerinde bu özelliklere sahip istikrarlı şehir yapıları bulmak mümkündür. Weber’in bu yaklaşımı ancak bugünkü modern şehrin kendisinden evrilerek ortaya çıktığı “proto-şehri” vasfettesi halinde anlam kazanabilecektir. Aksi halde, zaten kendisi de Ortaçağ’daki Avrupa şehirlerinin bu kriterleri sergilemediğinin farkındadır: “Bu kurala göre değerlendirildiğinde Avrupa’nın Ortaçağ “şehri” yalnızca kısmen gerçek şehirler olarak nitelendirilebilir. On sekizinci yüzyılın şehirleri bile çok az ölçüde gerçek birer kentsel topluluklardı.”

Weber metnin devamında daha hangi şehirlerin “gerçek şehir” olmadığını açıklamaya devam etmektedir: “Yine bu kurala göre değerlendirildiğinde, mümkün olabilecek tek tük istisnalar dışında Asya şehirleri, hepsinin pazarları ve kaleleri olmasına rağmen, hiçbir şekilde kentsel topluluklar değildi.” Asya şehirleriyle ilgili daha fazla ayrıntı verme gereği hissetmiş olacak ki, metnin devamında bu konuyu şöyle açmaktadır:

“Çin’deki tüm büyük ticaret ve alışveriş merkezleri ve küçük olanların da çoğunluğu, kalesi olan yerlerdi. Bu, Mısır, Yakın Doğu ve Hindistan’daki ticaret merkezleri için de geçerliydi. Bu ülkelerin büyük ticaret ve alışveriş merkezlerinin aynı zamanda ayrı hukuki birimler olması da az rastlanan bir şey değildi. Çin, Mısır, Yakın Doğu ve Hindistan’daki büyük ticaret merkezleri, aynı zamanda büyük siyasal birliklerin merkezî de ol-

⁹ Max Weber, **Şehir Modern Kentin Oluşumu**, (Editör): Don Martindale ve Gertrud Neuwirth, Çeviren: Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2000, s. 91-92.

muşlardır. Bu, Ortaçağ Avrupa şehirlerinin, hele de Kuzeydekilerin bir özelliği değildir. Sonuçta, gerçek bir kentsel topluluğu oluşturan elzem unsurlardan pek çoğu (ama hepsi değil) mevcuttu. Ancak, şehir sakinleri tarafından özerk bir şekilde seçilen özel hukuk mahkemelerine sahip olmak, Asya şehirlerinin bilmedikleri bir şeydi. Yalnızca, loncalar ve kastların (Hindistan) şehirlerde olmaları ölçüsünde mahkemeler ve özel bir hukuk geliştirebildiler. Bu birliklerin kentlerde konumlanması, hukuken tesadüfî idi. Özerk yönetim bilinmeyen bir şeydi yahut ancak başlangıç aşamasındaydı.”¹⁰

Böylece Weber hemen bütün dünyadaki şehirleri elden geçirmiş ve hiç birinde bahsettiği özelliklerin kâmilin bulunmadığına kanaat getirmiştir. Hele Asya şehirleri ne yapsa hiçbir zaman tam olarak “şehir” görünümünü verememektedirler. Weber’in yaklaşımında, hangi örneklerin gerçek manada ‘şehir’ olmadığı az çok belirtilmiştir fakat bunlar dışındaki hangi örneklerin gerçek ‘şehir’ olduğu kısmı, ki en önemli kısım budur, eksik kalmıştır. Weber, ‘Şehir’ isimli kitabında, şehir olmama noktasında bir bakıma ‘değilleme’yi yaptıktan sonra, enine boyuna Avrupa şehirlerini anlatır. Bunların birçok yönünü detaylı bir şekilde vafeder. Hatta “Aristokrat Şehirler”den, “Plebler Şehri”nden ve “Demokrat Şehirler”den bahseder. Okuyucu bütün bu şehir biçimlerinden sonra, başta idealize edilen şehrin uygulamasına varılacağını sanır. Fakat böyle bir sonuçlanma söz konusu değildir. Weber’in eseri, adeta belirsizliğe doğru gelişmektedir. İdealize edilen şehir biçiminin ise, bugünkü Modern Avrupa’nın ulaştığı görece refah düzeyine bakılarak, onun geçmişteki gizemli kökenleri olarak kabul edilmesi beklenmektedir.

Bryan S. Turner, bu durumu Weber’in başka kavramlarda da aynı tavrı sergilemesi dolayısıyla, bu kavramlardan biri olan patrimonializm dolayısıyla şöyle açıklamaya çalışır: “Weber’in hakimiyet sosyolojisindeki patrimonializm ve feodalizm hiçbir zaman tek bir ampirik durumda bile tam anlamıyla oluşmamış saf (pure) tiplerdir. Gerçekte, bu tipler ve bunların değişik alttipleri değişik özgül özelliklerle birlikte birçok bileşimde gözükmiştir.”¹¹ Turner’ın ifadelerinden, Weber’in özelliklerini sıraladığı ‘Şehir’in aslında hiçbir zaman tek bir örnekte mündemiç bulunmadığı; birçok örnekte değişen alt özelliklerinin temsil edildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰ Weber, a.g.e., s. 92.

¹¹ Turner, a.g.e., s. 151.

Buradan, 'şehir'in aslında Weber'in kavramlaştırmasıyla bir 'İdeal Tip' olduğu anlaşılmaktadır. Zira Turner'ın ideal tip yerine "saf (pure) tip" ifadesi kullanmanın daha isabetli olacağını düşündüğü bilinmektedir.

Dolayısıyla, idealize edilen özellikleriyle birlikte Modern Şehrin adeta meçhul bir zamanda ve gizemli bir bölgedeki Avrupa şehirlerine uyması daha fazla beklenebilecek bir durumdur. Bu beklentiye haklı kılan temel sebep, Modern Avrupa'nın gelişiminin kapitalizmle eşgüdümlü düşünülmesindedir. Şehirlerin gelişimi de kapitalizmin gelişimi ile eşgüdümlü ve eş zamanlı olarak incelenmektedir. Her ne kadar Weber, 'kapitalist ruh'un ortaya çıkışını incelediği 'Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu' isimli kitabında şehirlerin gelişiminden bahsetmemiş ise de, bu ilişkinin zaten bilindiğini varsaymasından kaynaklandığı düşünülmektedir.¹²

Weber, Prenn ve daha başkalarının benimsediği üzere, Kapitalizm-Şehir ilişkisinden yola çıkılarak, Modern Şehrin ancak Avrupa toplumlarına özgü olabileceği sonucuna varılmaktadır. Oysa kapitalizmin dahi özgün biçimiyle toplumsal bir süreç olduğu unutulmaktadır. Avrupa toplumlarının ürettiği bir iktisadî sosyal süreç olarak kapitalizmin uyumlu olacağı şehir-toplum örgütlenmelerini yine Avrupalı toplumların üretmesi beklenebilir. Bunun aksi durum, Batı-dışındaki toplumların gelişme kabiliyetinden mahrum olduklarını değil, farklı gelişme çizgileri üretmeye müsait kendine özgü kültür veya jeo-kültür çevreleri olduklarını ortaya koyar. Oysa Weber ilgili durumu daha çok birinci biçimde yorumlayarak, son derece tartışmalı bir tavır sergilemiştir.

Bu konuda Weber'i eleştiren bazı yaklaşımlar birkaç hususa dikkat çekmektedirler. Bunlardan en önemli ikisi şöyledir: 1-Her uygarlıkta şehrin tek tip bir biçiminin mevcut olduğu yollu düşüncenin yanlışlığı kanaati; 2- İlk bakışta şehirler arasında gibi görünen farkların aslında bu biçimsel süreçleri de içeren daha geniş sosyal süreçler olarak toplumlar arasında olduğu düşüncesidir.¹³

İlk olarak, her medeniyet dairesi kendi içinde bir değil, birden çok şehir biçimi geliştirmiştir. Bu nedenle, ne medeniyetler arasında ve ne de her birinin içinde üniter bir şehir biçiminden bahsetmek mümkün değildir. Bu anlamda Avrupa da, Müslüman toplumlar da birden fazla şehir biçimi ge-

¹² R. J. Holton, **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, Çev. Ruşen Keleş, İmge Yayınevi, Ankara 1999, s. 80.

¹³ R. J. Holton, **a.g.e.**, s. 155.

liştirmişlerdir. İkinci olarak, toplumsal farklılıklar mevcutken, modern şehirleri sanki temel ve ortak bir beşerî birim ve birikim gibi kabul ederek toplumları ürettikleri şehirlerin belli yöndeki kabiliyetlerine göre değerlendirmek yanlış bir başlangıç olacaktır.

Ayrıca Weber'in Batı şehirleri karşısında Asya şehirlerini "ilkelliğe" mahkûm eden yaklaşımı kuşkuyla karşılanmaktadır. Bu yaklaşım, İslam şehirlerini de kapsayacak şekilde, Asya şehirlerinin evlenme ve beslenme usullerine bağlı olarak, klan veya soy bağlarıyla içten parçalanmış olduğu iddiasına dayanır. Bu yaklaşımda Asya şehirlerinde şehir kültürü doğuştan kazanılan özellikler üzerine bina olurken; Batı şehirleri sonradan kazanılan özellikler üzerine bina olan siyasal düzene dayanır. Oysa bu görüşlerin, bütün Asya şehirlerini temsil edecek şekilde, istikrarlı yapılar tespit edilmek suretiyle somut olarak doğrulanmadığı düşünülmektedir.¹⁴

Weber'in görüşlerinin objektif bulgulara dayandığı noktasındaki kuşku bir tarafa, farklı toplumların aynı veya benzer şehir-toplum örgütlenmesi ortaya koyması gerektiği düşüncesinden hareket etmek, olabildiğince dayatmacı bir 'bilim' anlayışı olmaktadır. Bu hataya yol açan sebep, Batı'nın görece olarak daha "ilerlemiş" bir toplum izlenimi vermesidir. Tek başına iktisadî gelişmenin bütün beşerî faaliyet alanlarında gelişmiş olmayı gerektirmeyeceği materyalist tarih felsefesi filozofu Karl Marx tarafından bile kabul edilmesine rağmen¹⁵; bu izlenimin bilimsel düşüncelere şekil vermesine engel olunamamıştır. Buradan yola çıkarak, Batı tarzı gelişmeyle uyumlu toplumsal örgütlenmeler üretemeyen toplumların geri ve ilkel olduğu sonucuna varılmaktadır. Mefhumun muhalifinden hareketle, Batılı gelişmişlik anlamında geri kalmış toplumların, kapitalizme uyumlu şehir-toplum örgütlenmeleri ortaya koymaları gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Batı-dışındaki şehirlerden daha özel bir öbek olarak, İslam şehirleri Weber'in üzerinde durduğu şehir biçimlerinden biridir. Aslında Weber de K. Marx gibi Asya'yı kendi içinde tek tip görmektedir. Bununla beraber, İslam şehirleriyle ilgili sözleri bu bütünün içerisinden çekilmeye yetecek kadar da kendi başına mevcuttur.

¹⁴ R. J. Holton, *a.g.e.*, s. 160-161.

¹⁵ Turner, *a.g.e.*, s. 143. Turner burada, Marx'ın eserlerinde, ekonomik ilerlemenin, beşeri faaliyetin her alanındaki ilerlemesine uymadığını vurguladığından bahsetmektedir.

Turner'ın, Weber'in İslam ile ilgili görüşlerini eleştirel bir yaklaşımla incelediği kitabında şehirlerle ilgili önemli değerlendirmeler bulunmaktadır. Bunlardan birinde Turner şu tespiti yer vermektedir: "Weber'e göre İslam'ın temel özellikleri, şehirlerin yokluğu, keyfi hukuk ve ticaretle devlet müdahalesidir."¹⁶

Turner, İslam şehirlerini, onların kapitalizmi üretme noktasındaki kabiliyetine bakarak inceleyen Weber'in düşüncelerini şu ifadelerle aktarmaktadır: "Weber'e göre, Avrupa kapitalizminin gelişmesinin temel özelliği olan özerk şehirlerin oluşumunda, -zanaatkârlarla küçük tüccar gibi- belirli statü gruplarının oluşturduğu şehirli dindarlık yatıyordu. İslam'da zanaatkârların şehirli dindarlığının olmayışı ile özerk şehirlerin olmayışı, Müslüman kültüründeki kapitalizm sorununun önemli bir yanını oluşturur."¹⁷

Öncelikle Batı-dışı bütün diğer toplumlar gibi, Müslüman toplumların da kendi coğrafyaları içerisinde şekillenen kültürleri vardır. Kültürün bu bağlamı dolayısıyla toplumların gelişme biçimleri jeo-kültürel bir bakışla incelenmelidir. Her kültürün kendine özgü gelişme biçimi ve kendine özgü gelişme çizgileri bulunabileceği gibi; beşerî refahı en ideal düzeyde sağlayan gelişme çizgisinin de Batı gelişme çizgisi olduğu son derece tartışmalıdır. Öyleyse gelişmişliğin bir ölçüsü veya şartı olarak, Batılı gelişmenin özü olan Modern Kapitalizmi üreten toplumsal yapıları üretme 'gerekliliği', Batı-dışı toplumlara hangi bilimsel anlayışla şart koşulacaktır? Böyle bir şart koşmanın 'bilimsel dayatma'dan ne farkı kalacaktır? Böyle bir durumda, post-modern sosyal bilimciler tarafından bu tür "teori" inşa etmelere yönelen "dayatma" eleştirileri haksız mı olacaktır?

İkinci olarak, muhal farz kapitalizm insanlığın ulaşabileceği son gelişme biçimi ve son gelişme düzeyi olsun ve Müslüman toplumlar da bu gelişme biçim ve düzeyine gerçekten ulaşmak istemiş bulunsunlar. Bu durumda geçerli soru şudur: Weber'in Müslüman toplumlarla ilgili tespitleri gerçeği ne kadar yansıtmaktadır?

İslam inancının daha çok ve daha sağlam bir şekilde şehirlerde yaşandığı herkesin bildiği bir konudur. Öyle ki, bazı yaklaşımların ifadesiyle "Ortodoks" İslam'ın merkezî şehirler, "Heteredoks" İslam'ın merkezî kırsal olmuştur. Birincisi yaşama biçimi bakımından tamamen yerleşik ve şehirli, ikincisi kırsal ve kısmen göçebedir. İlkinin kurumsal kaynağı tama-

¹⁶ Turner, a.g.e., s. 42.

¹⁷ Turner, a.g.e., s. 170-171.

men medrese, ikincisinin büyük oranda sufiliktir. Bu tespitler daha da uzatılabilir. Burada söylenmesi gereken, Weber'in tespitinin gerçeği yansıtmama derecesinin son derece tartışmalı olduğudur. İslam'da şehirli dindarlık mevcuttur ve asıl dindarlık Peygamberle birlikte ilk İslam şehri Medine ile başlamıştır. Bu sebeple, Weber, Müslüman toplumların kapitalleş(e)memesi meselesini onlarda şehirli dindarlığın olmadığı iddiasına değil, başka bir iddiaya dayandırsaydı belki isabet sağlayabilirdi.

Weber'in konuyla ilgili iddiaları biraz daha detaylı bir şekilde ele alınacak olursa daha aydınlatıcı olacaktır. Weber'e göre, Müslüman toplumlarda "...özerk şehirlerin gelişmesini sınırlayan ve sonuçta düşük orta sınıflarda şehir dindarlığının gelişmesini engelleyen şey, savaşçı bir dindarlık ile patrimonyalizmin birleşimiydi."¹⁸ Oysa Turner'ın da belirttiği gibi, İslam "savaşçı" bir din değildi. Bu imaj, daha çok, İslam'ın ortaya çıkışını takip eden yüzyıllardaki göçebe (bedevi) Arap kabilelerin tarzına işaretlemişti. Weber'deki bu özel örneği genelleştirme eğilimini Turner şu tespitiyle ortaya koyar: "İslam üzerine Weber'in kendi gözlemleri hemen hemen yalnızca İslam kültürünün geleneksel Arap konumuna işaret eder."¹⁹

Diğer yandan İslam'ın içerisinde doğduğu toplumların geleneksel yapılarından bağımsızlığını muhafaza ettiği ilk dönemler göz önüne alındığında, İslam'ın, adına ne denirse densin, öncesine nispetle, bölge toplumlarının yaşama biçimine ve alışılmış ast-üst ilişkilerine yeni bir bakış açısı getirdiği ve bunu bizzat uyguladığı açıktır. Weber'in bir bakıma etiketleyici bir tavırla, zaman ve mekân farkı gözetmeksizin, bütün Müslüman toplumları "Patrimonyal toplumlar" diye nitelendirmesini sosyal bilimlerin metoduna ve etiğine sığdırmak oldukça zordur.

Turner, Weber'in "Patrimonyal Toplum" nitelendirmesiyle ilgili ona her hangi bir itirazda bulunma veya bazı istisnalar gösterme niyetinde değildir. Bu konuda hemen tamamen Weber'i doğrulamaya eğilimlidir. Diğer taraftan Turner, İslam şehirlerinin iç bölümlenmesini, çok açıklamasa da, coğrafyaya bağlamaktadır: "İslam şehirlerinin toplumsal olarak birleşmiş cemaatlerden ziyade alt cemaatlerin toplamlarından oluştuğu gerçeği Kahire, Şam, Halep ve Bağdat gibi büyük İslam şehirlerinin coğrafyalarıyla açıklanabilir. Şehirler semt veya mahallelere (hârât) bölünmüştür

¹⁸ Turner, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁹ Turner, *a.g.e.*, s. 22.

ve her birinin kendi homojen cemaatiyle küçük pazarları vardır. Şehirlerdeki bu mahallelerin veya 'köylerin' toplumsal dayanışması, bazı zamanlar sakinlerinin dinsel kimliklerini yansıtır; İslam şehirlerinin çoğunda, fakat özellikle Kahire'de, Hıristiyanlarla Yahudilerin toplumsal ve coğrafi olarak ayrı cemaatleri vardı."²⁰

Ortaçağ Avrupa'sında Yahudilerin gettolarda yaşamaya mahkûm edilmeleri²¹ veya yine bu dönem Avrupa'sında kilise ve manastırların şehirlerde ayrı bir dünya oluşturmaları,²² bütün Avrupa'ya özgünlüğüne rağmen, hiç mi Doğu'daki şehir içi bölümlenmelerden bir kısmına sebep olmamıştır? Olduysa bu durumda Batı şehirlerinin bu noktadaki özgünlüğü daha ne kadar geçerliliğini koruyabilecektir? Kapitalizmi üretenin, özgünlüğünü yitirmiş bu şehirler olsa bile (bu durum bu imkâna teknik olarak engel değildir), Batı şehirlerinin Doğu şehirlerine üstünlüğü nerede kalacaktır?

İslam şehirlerinin iç bölümlenmesine sebep olan diğer faktör şöyle dile getirilir: "İçsel farklılaşmanın diğer kaynağı, ordu kampları ve garnizon şehirlerinden (amsâr) oluşan İslam şehirlerinin halen bedevi kabilelerin örgütlenmelerini yansıtmayı sürdürmeleri gerçeğinden ortaya çıkmıştır. Belirli muhitler, çoğunlukla yerleşik olan veya göçmen kabile üyelerinin ikametgahı olmaya devam etmiştir."²³ Turner'a göre, "Weber'in haklı bir şekilde gözlemlediği gibi, klan ve kabile organizasyonunun şehir şartlarında devam edişi, kent yaşamına kırsal derebeylik düzenlemelerini ithal etmiştir."²⁴

Gerek kırsaldan yönelen göçler ve gerek dini tercihler dolayısıyla İslam Şehirlerinin kendi içinde 'bölünmecî' denebilecek bir yapıya yani 'mahalle'ye sahip olduğu doğrudur. Fakat bu yapıyı, zorunlu olarak İslam toplumlarında, Batı'dakinden farklı bir biçimde kırsalda mevcut bulunan kabile, klan yapısının şehirli uzantısı olarak görmek, sığ bir yaklaşım olacaktır.

²⁰ Turner, a.g.e., s. 180.

²¹ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 376. Bu konuda ayrıca bak. Werner Sombart, **Kapitalizm ve Yahudiler**, Çev. Sabri Gürses, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 215. Sombart, burada Yahudilerin kendi istekleriyle diğer topluluklardan ayrı yaşamayı tercih ettiklerini iddia etmektedir.

²² Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, Çev. Şaban Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 53, 55 ve muhtelif bölümler.

²³ Turner, a.g.e., s. 179-180.

²⁴ Turner, a.g.e., s. 180.

tır. Aksine bu yapının şehirlerdeki mevcudiyeti çok daha derin, dini, manevi, ahlakî kaynaklara dayanmaktadır. Mahalleyi, Müslüman toplumların, Batı'dan farklı olarak, şahsi çıkarı öne çıkaran bireyciliği değil, diğergamlığı esas alan cemaat toplum biçimini ve onun mahremiyetini önemsemesinin bir sonucu olarak görmek daha az eksikli bir yaklaşım olabilecektir. İçerde bölünmeci ve dışarıda daha büyük bir bütünün parçası olma hali, akıl gibi insanî melekelerden birisi olan süper egoyu beslemek suretiyle oluşan diğergamlık, haddini bilme ve dayanışma eseri sayılabilir. Avrupa'daki şehirlerin içeride homojen dışarıda görece bağımsız hali, bu insani melekelerden sadece 'akıl' yüreklendirilmesiyle sağlanmışken; İslam şehirlerindeki bunun yanı sıra daha başka beşerî melekelerin mutedil bir şekilde dengelenmesiyle elde edilmiştir. Beşerî melekelerin birini diğerine üstün görmek ne kadar doğru olacaktır? Üstelik çok boyutlu medeniyetin daha üstün olduğunu iddia etmek için yeterli sebepler mevcuttur.

Ortaçağ Avrupa'sında şehirlerin güvenliğinin sağlanma biçimi dünyanın başka yerinden çok farklı değildir. Şehri çevreleyen sur sistemi içerisinde bütün toplumsal gerekliliklerin yer aldığı bilinmektedir. Bu durum neden Batı şehirlerinin askeri birimlerden yana iç bölünmesine yol açmamıştır da, Batı-dışı şehirlerde, İslam şehirlerinde bu sonuç ortaya çıkmıştır? Diğer yandan, 9.yy'da Abbasi Halifelerinin Türk askerlerini ve dolayısıyla garnizonu Bağdat dışında 'Samarra' ismiyle farklı bir şehir kurarak buraya taşımaları, neden Bağdat'ın iç bütünlüğüne bir katkı olarak değerlendirilmemektedir? Bu örnekler çoğaltılabilir. Mesela Ortaçağ İslam şehirleşmesinin önemli örneklerinden Merv ile Belh, Semerkand ile Buhara ikiz şehirler olarak nitelendirilmektedir. Bu şehir çiftlerinden birinde askeri işlevler, diğerinde sivil işlevler toplanmaktadır.²⁵ Bu durumun birden fazla örneğinin bulunması, İslam dünyasında şehirlerin belli işlevlere tahsis edilmek suretiyle iç bütünlüğünün korunmasına özen gösterildiği şeklinde anlaşılabilir. Oysa bu örneklerin tarz oluşturacak şekilde görece istikrarlı varlığı, Müslüman toplumlarda şehirlerin iç bütünleşmesi için bir kârîne olarak görülmemiştir. Bu çarpıklıklar, beraberinde getirdiği sorunlarla birlikte daha da artırılabilir ve araştırılmaya muhtaçtır.

²⁵ Mourice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 180.

İslam şehirleriyle ilgili karakteristiklerin pragmatist bir yaklaşımla değer tespiti uğruna değil, öncelikle durum tespiti adına bizzat yerli bilim adamları tarafından araştırılması gerekmektedir. Dışarıdan yapılan araştırmalar bu anlamda kesinlikle yeterli görülemeyecektir. Bu tür araştırmaların ufku Batı Şehriyle sınırlı olduğu için, İslam Şehirleri adına bir tür 'öğrenilmiş cahillik' üzere oldukları bile söylenebilir. Weber'in İslam şehirleriyle ilgili görüşleri de muhakkak ki yetersiz; hatta çok zaman etiketleyici, dışlayıcı, aşağılayıcı ve dayatmacı bir mahiyet arz edebilmektedir.

R. J. Holton, Weber'in bilimsel çalışmalarının tamamını kapsayacak şekilde şu eleştirel ifadeye yer vermekte sakınca görmemiştir: "Weber'in çok geniş kültürler arası tarih araştırmacılığına ve dil ustalığına karşın çok etkileyici olan metnin, gücünü görgül dayanaklarından çok, anlatım gücünden aldığı konusunda kuşku vardır."²⁶

SONUÇ

Feodalizm dönemi Avrupa'nın, dünya üzerinde bu coğrafyanın kendine özgü sefaleti olduğu ne kadar doğruysa; Feodalizm sonrası Avrupa'nın da dünya üzerinde yine bu coğrafyaya özgü bir yükselişe sahne olduğu da o kadar doğrudur. Bununla beraber, söz konusu yükseliş insanlık için mutlak bir refah ve kurtuluş değildir. Dünyanın hemen her coğrafyasının bu türden beşerî refah biçimleri ürettiği söylenebilir. Hatta birçoğunun daha uzun sürdüğü ve insanını daha geniş toplum katmanları içerecek biçimde mutlu ettiği bile ileri sürülebilir. Kapitalizm, Avrupa için görece bir refaha işaret etse de, bunun, dünyanın diğer bölgeleri için geçerli olduğu tartışmalıdır. Ayrıca, Avrupalı toplumlar için iktisadî refaha işaret eden Kapitalizmin beşerî hayatın önemli cüzlerinden sadece biriyle ilgili rahatlama sunduğu, diğer cüzleri noktasında hatta bir gerilemeye sebep olduğu için bütünlüklü bir toplumsal mutluluğu üretmediği ortadadır. Bununla beraber, Avrupa'ya nispi bir refah getiren kapitalizmin kökenlerinin feodal toplumda olduğu açıktır. Feodal toplum dahi, Avrupa'nın kendine özgü imkânsızlıklarının imkânıdır. Toplumlar ve kültürler üstü bir evrensel bulgu değildir.

Feodalizmin zirve yapmasından sonra ortaya çıkmaya başlayan Avrupa şehir hayatının, dünyanın diğer bölgelerindeki genel şehir gelişiminden ve Feodalizm öncesi Avrupa'dan biraz daha farklı olduğu söylenebilir. İk-

²⁶ R. J. Holton, *a.g.e.*, s. 156.

tisadî özellikleri ön planda olan, daha sivil, bölgesel ve kendi başına buyrukluğu en göze çarpan özellikleridir. Bu özellikleri itibariyle diğer şehirleşme örneklerinden büyük oranda farklı olması, onun feodal toplumdan devraldığı kökenleriyle ilgilidir. Ne feodalizm sonrası Avrupa şehri ve ne de bunun ürettiği yaşama biçimleri, insanlığın ürettiği 'son' beşerî biçim ve süreçler değillerdir. Böyle bir algının oluşması, daha çok bu örneğin diğer örneklerle nispetle daha fazla oranda insan iradesini manipüle eden merkezî siyasetlerden olabildiğince daha az etkilenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber, bireysel iradenin toplumsal ve kültürel bir bağlamı bulunduğu, daha büyük bir sistemin içinde onunla etkileşim halinde olduğu unutulmaktadır. Böyle olunca, bireysel girişimin kurduğu Batı şehri, merkezî siyasî iradelerin de etkisinden kurtulamadıkları toplumsal ve kültürel bağlam kapsamında kurulmuş olacaktırlar.

Diğer taraftan kapitalizmin doğuşunda feodalizm sonrası Avrupa şehirlerinin önemli bir mekân işlevi gördüğü doğrudur da, bu onun nihâî beşerî biçimi temsil etmesiyle değil, her ikisinin kökeninin de aynı kaynak anlamında feodalizme dayanmasıyla ilgilidir. Kapitalizmin görece ekonomik zenginliği, feodalizmin mutlak sefaletinden beslenmiştir. Ekonomik sefalet, görece büyük bir zenginlik üretmiştir. Bu zenginlik sadece iktisadî boyutlu olduğu için tek yönlüdür. Peter Drucker'ın "nerede mükemmel bir iş görsem, arkasında hep bir monomanyak bulurum" sözü kapitalizmin görece başarısını iyi açıklamaktadır. Batı insanının bütün enerjisini iktisadî faaliyete yöneltmesi, kapitalizm denen iktisadî odaklı bir hayat nizamı üretmiştir. Bu nizamın üreme merkezinin, genel bir ifadeyle, feodalizm sonrası Avrupa şehri olduğu doğrudur da, bu şehrin nihâî ortak şehir biçimi olduğu ve kapitalizmin de nihâî beşerî refah biçimi olduğu ancak bir yanıldır. Bugüne kadar açık açık söylenemese de, kapitalizmin ciddi kriz yaşadığı şu zamanda artık bunun aksi rahatlıkla savunulabilir.

Kapitalizmi de, bunun içinde filizlendiği feodalizm sonrası Avrupa şehri de üreten feodal toplumdan bozma Avrupa toplumlarıdır. Hepsi de Avrupa'ya ve Avrupa şartlarına özgüdür. Bunun da kökeni coğrafyaya ve coğrafi özelliklere dayanır. En kararlı sabit faktör budur. Weber'in Patrimonyal toplumun kökenlerini Asya'nın sulama imkânlarında görmesi gibi, temelde tarıma dayalı siyasî-askerî bir tımar sistemi olan Ortaçağ Avrupa Feodalizmi de sulama imkânlarına dayanır. Görece nehirlerin çokluğu, Avrupa coğrafyasına orantılı bir şekilde dağılmış bulunması, rakımın düşüklüğü, nehirlerin sulamaya uygun akımı gibi faktörler, merke-

zî bir kontrol gerektirmeksizin, her bölgenin kendi içinde örgütlenebilmesini sağlamıştır. Küçük birimler her ne kadar ilk zamanlar sömürüyü de kolaylaştırmışsa da, bireyin içinde kaybaldığı büyük yapıların aksine, bu küçük dünya içinde bireysel uyanış da aynı ölçüde kolaylaşmıştır. Bu uyanış, karın doyurmayan kilise dindarlığını bir kenara atmış ve kendine özgü seküler inancına dayanan iktisadî faaliyete uzanmıştır. Bunun toplumsal sonucu iktisadî karakterli, sivil, bölgesel ve kendi başına bir şehir ve daha kapsamlı adıyla kapitalist yaşama biçimidir.

Bununla beraber, bu süreci en iyi anlatanlardan biri olarak Max Weber'in görüşleri de diğerleri gibi Avrupa toplumlarının kültürünü yansıtır. Ayrıca Weber'in İslam şehirleriyle ilgili düşüncelerini, sorunu Müslüman toplumların kapitalistleşmemesi olarak tanımlaması ve bunun sebebi olarak da, İslam şehirlerinin, kapitalizmi üreten feodalizm sonrası Avrupa şehri anlamında 'Şehir'in özelliklerini taşınamaması temelinde gündeme getirmesi esaslı bir yanılmayı içermektedir. Bu yanılma, temel olarak bir unutmaya veya yeterince önemsememe ile bir ön kabulün sonucu görünmektedir. İlk olarak kapitalizmin, feodalizm sonrası Avrupa toplumunun ürünü olduğu ve dolayısıyla toplum bağımlı bir süreç olduğu yeterince önemsenmemektedir. İkinci olarak, kapitalizmin, Müslüman toplumlar tarafından ulaşılmak istenen ama ulaşılamayan bir hedef olduğu kabul edilmektedir. Oysa kapitalizm Avrupa toplumları dışındaki toplumlara bu arada Müslüman toplumların doğaçlama kültürel üretim akışına uygun olmadığı gibi, onu taklit etmeleri mümkün ama üretmeleri mümkün değildir. Diğer yandan Müslüman toplumların kapitalizmi benimsedikleri ve kapitalistleşmek istediklerine dair yeterli hiçbir delil mevcut değildir.

Kapitalizmin esaslı bir kriz yaşadığı günümüzde ikinci dalga şehirleşme Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ)'de yaşanmakta ve bu süreç, şehir ile ilgili üçüncü büyük gelişmeyi temsil etmektedir. Bu gelişme, dünya boyutunda şehirleşmedir ve dünyanın çehresini bu kez GOÜ'den yana değiştirecek gibidir. Bu değişiklik sürecinde muhtemelen kapitalizm de büyük bir dönüşüm geçirmeksizin var olmaya devam edemeyecektir. Bu durumda Avrupa 'şehri'nin Batı-dışı şehirler üzerindeki nazarı üstünlüğü sona ereceği gibi; Weber'in çalışmalarının da ancak kendi kültür bağlamı içerisinde anlamlı olabildiği bizzat ortaya çıkmış olacaktır. ▽

KAYNAKLAR

- ALPTEKİN, M. Y., *Kapitalizmin Doğuşunda Din ve Siyaset*, Yeni Zamanlar Yayınevi, İstanbul (Baskıda).
- ALPTEKİN, M. Y., *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere ŞEHİR ve TOPLUM Şehirlerin Toplum Biçimlendirme İşlevleri*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2007.
- DAVUTOĞLU, A., *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- HOLTON, R. J., *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, İmge Yayınevi, Ankara 1999.
- LANDES, D. S., *Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınevi, İstanbul 1998.
- LOMBART, M., *İslam'ın Altın Çağı*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.
- PIRENNE, H., *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şaban Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- ROBERTSON, R., *Küreselleşme*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara 1999.
- SEZER, B., *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Sümer Kitabevi, İstanbul, t.y.
- SOMBART, W., *Kapitalizm ve Yahudiler*, Çev. Sabri Gürses, İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- TURNER, B. S., *Max Weber ve İslam Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev. Yasin Aktay, Vadi Yayınları, Ankara 1997.
- WEBER, M., *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, (Editör): Don Martindale ve Gertrud Neuwirth, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yayınları, İstanbul 2000.

Muhafazakâr Düşünce / Şehir Hayatı